

УДК 007:304:08

НА СТОРОЖІ СЛОВА

Лариса Масенко

*Національний університет «Києво-Могилянська академія»,
вул. Сковороди, 2, 04655, м. Київ, Україна*

У статті розглянуто вагомий внесок Олександри Сербенської в галузь культури української мови: наголошено на неординарному підході мовознавця до трактування поняття «культура мови», здійснено огляд наукових і науково-популярних праць Сербенської в цій галузі, висвітлено погляди дослідниці на роль аудіовізуальних засобів масової комунікації та ідеї щодо творення цілісного звукового образу України. Розглянуто також вплив наукової та публіцистичної спадщини Івана Франка на мовознавчі концепції Сербенської.

Ключові слова: культура мови, мовна норма, українська літературна мова, усне мовлення, звуковий простір мови.

Непересічну цінність наукових праць професора Олександри Сербенської зумовив неординарний підхід до вивчення мовних явищ, глибоке усвідомлення того, що мова – це «набагато складніша система, ніж усе інше, до створення чого людина в усі часи докладала і докладає зусилля розуму і серця» [2, с. 204].

Особливої актуальності набула наукова й педагогічна діяльність Олександри Антонівни в незалежній Україні, коли, за її словами, змінився сам підхід до трактування поняття «мова», розширилось розуміння її природи, суті, функцій. Цьому сприяло й повернення спадщини багатьох українських мовознавців, вилученої в радянський час з тавром «українського буржуазного націоналізму» [2, с. 115–116].

Уже на початку 1990-х років об'єктом досліджень ученого стала найбільш деформована в тоталітарний період царина мовного життя – українське усне мовлення, форми його побутування і якісний стан.

У 1994 році за редакцією Олександри Сербенської у Львівському видавництві «Світ» вийшла книжка «Антсуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити». У передмові до видання Олександра Антонівна чи не першою з-поміж українських мовознавців вжила слово «лінгвоцид» на позначення радянської політики щодо української мови: «Тоталітарна система поглинала достоїнство людини, нації. Проводила не тільки геноцид. Заплановані були не лише голодомори, фізичне знищення. Щодо української мови планово проводився лінгвоцид. Розхитувалися її мікросистеми, втрачалася її імунна система, збереження стійкості норм. Мова втрачала природну якість, натомість утворювалась така її якість, яка мала б демонструвати «злиття» українців з рештою націй, перетворення їх у „советську” супернацію» [1, с. 5].

Посібник «Антсуржик» був побудований як зручний для користування тематичний словник, де до реєстру неправильних форм слів і виразів, що виникли внаслідок

спроб носіїв української мови пристосуватися до російськомовних міських середовищ, наводились нормативні лексеми. Книжка мала на меті допомогти українцям, які звикли вживати змішані українсько-російські форми усного мовлення, зрозуміти закони автономного існування двох мов, навчити їх слововжитку, що відповідав нормам української літературної мови.

Передмова Олександри Антонівни до книжки засвідчила й значно ширший, ніж це було прийнято в українському радянському мовознавстві, підхід до розуміння поняття «культура мови». Дотримання мовних норм, як зауважила Сербенська, невіддільне від виховання мовної свідомості – сприйняття своєї мови як індивідуальної й суспільної цінності, як складової самоповаги, почуття гідності: «Виховати в собі повагу до мови, якою розмовляєш, – це, передусім, шанувати себе, виявляти повагу до народу, його історії, культури. Це – дисциплінувати мислення і волю, тренувати пам'ять» [1, с. 7].

«Антисуржик», що відповідав нагальній потребі очищення української мови від згубних наслідків, спричинених зросійщенням і спланованим советською владою втручанням в її словниковий склад і структуру, здобув величезну популярність. Порівняно невеликий за обсягом, скромно виданий на газетному папері посібник, розповсюджений завдяки сприянню видавництва в усіх областях країни, став настільною книжкою для тисяч вчителів, журналістів, студентів – усіх, хто хотів підвищити культуру свого мовлення. Праця заохотила до наслідування – в різних регіонах України з'явилися невеликі «антисуржикові» словнички. Суспільно-виховну значущість книжки засвідчили два її перевидання, доповнені новим матеріалом (у 2011 р. та 2017 р.).

Отже, ініційоване Сербенською видання «Антисуржик» засвідчило загрозливі масштаби розповсюдження явища змішування української мови з російською і довело, що цю мовну хворобу треба долати шляхом утвердження й поширення української літературної мови. Відтак у наступні роки свою плідну наукову й педагогічну діяльність Олександра Антонівна спрямувала на дослідження питань культури мови й популяризацію досконалих, вишуканих форм її побутування. Уже через два роки після публікації праці «Антисуржик» у Львові вийшов упорядкований Сербенською разом з колегами Д. Гринчишиним, А. Капелюшним та З. Терлаком «Словник-довідник з культури української мови», який отримав високу оцінку і в наукових, і в громадських колах.

Великий суспільний резонанс мало видання «Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей», яке вийшло у видавничому центрі «Просвіта» в 2001 році. Праця побудована у формі діалогу, що його провадить з професором Сербенською журналістка Марія Волощак. У бесіді йде мова про утвердження української мови у статусі державної, про історію формування української літературної мови, її сучасний стан, про зміни, які відбуваються в ній під впливом суспільно-політичних процесів та про інші проблеми мовного життя. Олександра Антонівна торкнулась, зокрема, й такої актуальної, але недослідженої на той час в українському мовознавстві теми, як згубний вплив тоталітарної системи на лексикографічну практику. Семантичне обмеження лексичного складу в «Словнику української мови» в 11 томах дослідниця продемонструвала на прикладі дефініцій слів *Україна* і *національний* з похідними утвореннями. Як зазначила професорка, у двох словникових статтях, що тлумачать назву *Україна*,

упорядники оминули її основне значення – «держава» і навіть подали із позначкою «застаріле» [2, с. 110].

Наводячи негативні дефініції прикметника *національний* і висловів із ним у Словнику в 11-ти томах, дослідниця розкриває маніпуляційні механізми, що їх застосовував режим з метою ослаблення і знищення української культури: «Однак у текстах тоталітарної доби вживання цих слів, як і багатьох інших, підпорядковане було загальній тенденції надавати українській культурі, мові такий обсяг і характер, щоб вони працювали проти себе, на відмирання самих себе» [2, с. 112].

У розлогодому інтерв'ю професор висловила й свої погляди на величезну суспільно-виховну значущість лінгвістичної галузі культури мови. Саме поняття «культура мови» наповнене для Сербенської значно ширшим смислом, ніж те, що його зазвичай пропонують посібники з цієї галузі, які під культурою мови розуміють переважно дотримання літературних норм у писемному та усному мовленні. Такий підхід Олександра Антонівна вважає явно спрощеним: «Це поняття надзвичайно об'ємне і в науковому світі підходять до нього набагато ширше. Основою культури мовлення вважають любов, прив'язаність до рідної мови; культуру мови пов'язують з почуттям поваги до державної мови та її історії, з турботою про її функціонування, з відповідальністю за свої мовленнєві дії; поняття «культура мови» пов'язують також з діяльністю суспільства та індивідуума, спрямовують на якнайкраще пізнання, збагачення, вдосконалення та розвиток мови» [2, с. 66].

Зміст поняття мовної культури охоплює, за Сербенською, кілька аспектів: ступінь ознайомлення суспільства з мовними проблемами, вміння дотримуватися мовленнєвих норм і критично ставитися до їх порушень; діяльність, спрямовану на піднесення рівня знань про мову; лексико-фразеологічну, граматичну, орфоепічну та орфографічну внормованість, а також естетику мови, тобто здатність відчувати її красу, вишуканість, довершеність [2, с. 66–67].

«Сучасна українська літературна мова, – зазначає Сербенська, – сформувалася на основі народнорозмовної стихії. І це значною мірою визначає її самобутність. Сьогодні це досконалий різновид загальнонаціональної мови, який здатний забезпечувати потреби всіх сфер державно-політичного та культурного життя, задовольняти найвишуканіші смаки. Зауважимо: її потенції, що їх десятками, а то й сотнями років штучно блокували, уже в роки незалежності розгортаються легко, природно» [2, с. 62].

Об'єктом наукових досліджень Олександри Антонівни була й писемна літературна мова, зокрема її кандидатська дисертація присвячена юридичній термінології, а докторська – мові преси. Водночас на особливу увагу мовознавців, наголошує Сербенська, заслуговує сфера розмовного усного мовлення. Особливості його функціонування треба вивчати, на її переконання, в найрізноманітніших сферах – у побуті, у сфері політики, державного життя, науки, релігії, армії, спорту, в мовленні різних територіальних і соціальних груп, у діяльності людей різних професій [2, с. 28–29].

У поширенні нормативних зразків літературної мови першість належить, безперечно, засобам масової інформації. У вивчення й розвиток саме цієї сфери побутування рідної мови Сербенська творчо спрямувала свої знання і досвід наукових досліджень.

Вони ж знаходять практичне втілення у її викладацькій праці на кафедрі радіомовлення і телебачення факультету журналістики Львівського національного університету імені Івана Франка. Створений на основі університетського курсу посібник О. А. Сербенської «Культура усного мовлення», опублікований у 2004 році, до сьогодні лишається найкращим посібником для підготовки майбутніх працівників аудіовізуальних засобів масової інформації, як і для всіх, хто прагне оволодіти грамотним, правильним, естетично вишуканим усним мовленням. Живе слово потрактовано в книжці як найважливішу форму існування мови, що має багатогранну структурну й комунікативну специфіку [3, с. 5].

Зазначимо, що впродовж тривалого часу у працях з культури мови в засобах масової комунікації перевагу надавали аналізові писемного – газетно-публіцистичного стилю, тоді як сфера вживання усного слова в аудіовізуальних ЗМІ лишалась поза увагою мовознавців. Водночас письмо, наголошує дослідниця, є «вторинним, додатковим щодо усної мови і виникло як спосіб її фіксації» [3, с. 9]. Активізація досліджень в галузі аудіовізуальних засобів масової комунікації, вплив яких на соціальне, культурне й політичне життя країни надзвичайно зріс у нових умовах відкритого суспільства, пов'язана передусім з ім'ям Олександри Сербенської.

Сфера мас-медіа, зазначає Олександра Антонівна, сьогодні належить до найвпливовішого центру активного життя мови: «Якщо національна мова віддзеркалює обличчя народу, то мова ЗМІ відбиває обличчя Держави» [2, с. 136].

Висвітлюючи мовні засоби формування високого естетичного регістру мови, професорка наголошує на необхідності створення цілісного звукового образу України. Великий інтерес становлять її міркування про природу звукової мови, звукової організації тексту, про потребу активізації відповідних досліджень, занедбаних у радянський час: «... тривалий час нас привчали розглядати звуки людської мови з погляду марксистсько-ленінської матеріалістичної філософії, бачити в них тільки матеріальну оболонку мови, трактувати їх як матеріальну дійсність мови. Натомість є всі підстави твердити, що звук у широкому розумінні органічно вмонтований у буття, він істотний, фундаментальний. Наприклад, відомий німецький філософ мови Вільгельм фон Гумбольдт говорив, що звук, який виривається з наших грудей, – це як подих самого буття, підкреслював, що в певних звуках прекрасно втілена «об'єднана енергія народу» і у мовців вона збуджує «приблизно однакову енергію» [2, с. 36].

Зазначені лінгвістичні погляди ґрунтуються на теорії В. Гумбольдта, згідно з якою мова може успішно виконувати свою функцію охорони культури народу лише тоді, коли вона є не стільки продуктом діяльності, скільки безперервною діяльністю Духа, яка прагне перетворити звук на вираження думки [5, с. 30].

Водночас дослідниця застерігає й про загрози продукування нових форм лінгвоциду через можливість надзвичайно небезпечного використання новітніх технологій в аудіовізуальних засобах інформації: «Мусимо усвідомлювати: в умовах інформаційної експансії «вухо» багатьох байдуже до мелодій рідної мови, а новітні технології, серед яких надзвичайно небезпечними для формування нашого звукового простору є аудіовізуальні засоби, продукують нові форми лінгвоциду. Отже, мовне виховання дітей мусить бути під особливим контролем української громадськості, органів освіти, до-

шкільних закладів. Адже йдеться про те, щоб українська мова й у майбутніх поколіннях не втрачала своєї самобутності» [2, с. 57].

Роз'яснюючи величезну роль усного слова в мовному житті народу, Олександра Антонівна наголошує на недостатній увазі до усного мовлення в шкільній освіті: «Фетишизуючи писемне мовлення (адже всі помилки в диктантах, переказах, творах учителі ретельно лічать!), недостатню увагу приділяють тому, щоб навчити учнів, студентів гарно висловлюватися, виробляти свій голос, уміти «ставити» його, пізнати діапазон свого голосу, знати дію резонаторів, голосових зв'язок, визначити оптимальну тональність. І дуже важливо – навчитися правильно дихати, виробляти т. зв. фонаційне дихання, тобто те дихання, яке забезпечує гарне звукове мовлення, інтонаційну виразність» [2, с. 35].

Великий інтерес становлять міркування професора про таїну живого мовлення, висловлені в «Актуальному інтерв'ю з мовознавцем»: «...практично осягнути сутність живого мовлення, збагнути його природу – це, мабуть, понад людські сили. Як усе живе, мова завжди в русі, тут відбуваються постійні інноваційні процеси, у цьому живому організмі відбувається регенерація його клітин, але, на жаль, також і дегенерація. Наша розмова – це, по суті, запрошення до роздумів і насамперед – спонука до активного плекання мови, це щире бажання допомогти усвідомити, наскільки кожний із нас особисто відповідальний за долю української мови в час чужомовної експансії, розбалансованості звукового простору України, в час, коли відбуваються великі політичні торжища в питаннях походження української мови» [2, с. 64–65].

Ці міркування про таїну живого слова нагадують про Шевченкове:

*«Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос – більш нічого.
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує!.. Знать од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть меж люди!»*

Світосприйняття, духовні орієнтири, ціннісні настанови Олександри Сербенської сформувало не лише виховання в інтелігентній галицькій родині. Духовний та інтелектуальний розвиток творчо обдарованої особистості відбувався під впливом наших Великих, серед яких особливе місце посідає Іван Франко. З творами Франка майбутнього мовознавця ще в дитячі роки ознайомив батько, просвітянин і великий книголюб [4, с. 220]. З тих пір захоплення Франком супроводжувало Сербенську впродовж усього її творчого шляху. До його творів вона зверталась і під час праці над кандидатською дисертацією про юридичну термінологію, і під час написання докторської дисертації про мову преси. Професор переконана, що, розробляючи теорію і практику національних медіа, необхідно йти від Франкових засад, його настановами треба керуватись, оцінюючи творчість журналістів, публіцистів.

Вивчаючи твори Франка, дослідниця прийшла до переконання, що «Франко як учений-енциклопедист був у нашій науці й видатним українським мовознавцем, який

всебічно охопив проблематику, що стосувалась функціонування і розвитку його рідної мови» [4, с. 223].

У своїх наукових і науково-популярних працях Олександра Антонівна найчастіше посилається на Франка. Її теорія значущості звука, звучання слова, мелодійності української мови розвиває думку Франка про те, що рідна мова – це, крім усього іншого, «дивно органічна система звуків» [4, с. 28], як і погляд на те, що «збереження живого слова, фонетичної основи мови є одним з важливих способів протистояти московщенню, захистити українство від повної асиміляції» [4, с. 38].

Особливою увагою до сфери живого усного слова й поглядом на мовлення як динамічну творчу діяльність, дослідниця також, імовірно, зобов'язана впливові ідей Франка, що, за її словами, «як ніхто інший до нього, акцентував увагу на мовленні активному, динамічному, бачив у ньому вияв творчої діяльності індивіда, трактував мовленнєву діяльність як процес, залежний від ряду чинників» [4, с. 87].

Невтомна багаторічна праця Олександри Антонівни, спрямована на очищення рідної мови від намулу десятиліть приниження й нищення, популяризацію її лексичного багатства, краси і сили поставили ім'я талановитої дослідниці в один ряд з видатними будівничими «величної будівлі нашого мовного буття».

Список використаної літератури

1. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / За редакцією Олександри Сербенської. – Львів : Видавництво «Світ», 1994. – 152 с.
2. Сербенська О. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей // Сербенська Олександра, Волощак Марія. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2001. – 208 с.
3. Сербенська О. А. Культура усного мовлення. Практикум: Навчальний посібник // Сербенська Олександра. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 216 с.
4. Сербенська О. А. Мовний світ Івана Франка (Статті, роздуми, матеріали) : Монографія // Сербенська Олександра. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 372 с.
5. Чередниченко О. І. Про мову і переклад // О. І. Чередниченко. – К. : Либідь 2007. – 248 с.

References

1. Antysurzhik. Vchymosia vvichlyvo povodytyts i pravylno hovoryty / Za redaktsiieiu Oleksandry Serbenskoï. – Lviv : Vydavnytstvo «Svit», 1994. – 152 s.
2. Serbenska O. Aktualne interviiu z movoznavtsem: 140 zapytan i vidpovidei // Serbenska Oleksandra, Voloshchak Mariia. – K. : Vydavnychiy tsentr «Prosvita», 2001. – 208 s.
3. Serbenska O. A. Kultura usnoho movlennia. Praktykum: Navchalnyi posibnyk // Serbenska Oleksandra. – K. : Tsentri navchalnoi literatury, 2004. – 216 s.
4. Serbenska O. A. Movnyi svit Ivana Franka (Statti, rozdumy, materialy) : Monohrafiia // Serbenska Oleksandra. – Lviv : Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka, 2006. – 372 s.
5. Cherednychenko O. I. Pro movu i pereklad // O. I. Cherednychenko. – K. : Lybid 2007. – 248 s.

Стаття надійшла до редколегії 05.09.2018

Прийнята до друку 11.09.2018

AT THE SECURITY OF THE WORD

Larysa Masenko

*National University of «Kyiv-Mohyla Academy»,
Skovorody Str., 2, 04655, Kyiv, Ukraine*

The article deals with the significant contribution of Oleksandra Serbenska to the sphere of culture of the Ukrainian language. Presented here is the unusual approach of the linguist to the interpretation of the concept «culture of language». In contrast to the widespread understanding of this concept in Ukrainian linguistics of the Soviet era, Serbenska has described it wider. In the opinion of the researcher the culture of language has to include a sense of respect for the state language and its history, care for its functioning, responsibility for everybody's speech actions; the concept «culture of language» is also associated with the activities of society and the individual, directed on better cognition, improvement and development of language. The scientific and popular scientific works of Serbenska correspond to this criterion.

Investigated here are the principles of creation the work “Antisurzhyk. Study how to behave politely and speak correctly” (1994, which became very popular). The book was built as the thematic dictionary, in which besides the normative forms also incorrect forms of word usage have been presented. This paper was aimed to help Ukrainians, who usually mix Ukrainian-Russian forms, to understand the rules of the autonomous existence of two languages, to teach them the norms of the literary language. The problems of functioning and the state of oral speech are the main focus of her attention during her work in Lviv National University. Serbenka has placed emphasis on the language analysis of the audiovisual media. The intensification of research in the sphere of mass communication is primarily due to Oleksandra Serbenska.

This paper outlines the investigator's interesting considerations about the nature of sound, the sound organization of the text, the need for the creation of the holistic sound image of Ukraine through audiovisual media. Attention is also paid to the connection between linguistic worldview of Ivan Franko and Oleksandra Serbenska as to mother tongue, its functioning and state.

Key words: culture of language, language norm, Ukrainian literary language, oral speech, sound space of language.